

ESTIL I PENSAMENT EN L'OBRA DE FERRATER MORA

Josep-Maria TERRICABRAS

Director de la Càtedra Ferrater Mora de Pensament
Contemporani

Universitat de Girona

1.- ÈXODE I CONSCIÈNCIA LINGÜÍSTICA

Josep Ferrater Mora acostumava a dir que, per entendre algú, s'ha de tenir en compte no només la seva situació històrica sinó també el seu tarannà personal i, fins i tot, el paper que l'atzar ha jugat en la seva vida. És de tots coneguda la situació històrica de Ferrater, que va passar a engrossir les files de l'exili quan es va acabar la guerra civil espanyola en la qual havia participat com a soldat republicà.

Això va significar per a ell quelcom més que un atzarós periple: París, Santiago de Cuba i Santiago de Xile fins arribar als Estats Units, per establir-se definitivament a Bryn Mawr (Pennsylvania); també li va suposar obrir-se a nous reptes intel·lectuals en un context filosòfic més ampli i de més gran capacitat amplificadora que el que havia conegut en els seus anys de formació a la Universitat de Barcelona.

Ara bé, en el cas de Ferrater, l'exili és quelcom més que una circumstància política o una vivència personal. És també una categoria filosòfica. Perquè, més enllà de la peripècia vital, l'èxode o, si es vol, l'exili acaba configurant l'actitud de Ferrater cap a la filosofia (la seva concepció de la filosofia, el seu mètode) així com els continguts de la seva pròpia producció filosòfica que només rarament tenen una intenció directa i expressament política o fins i tot "nacional".

¿Insinuem amb això, potser, que la filosofia no té pròpiament pàtria i que, per tant, el filòsof és, *per se*, un apàtrida? ¿Estem potser dient que Ferrater es va desinteressar dels assumptes públics, va oblidar o confondre la seva pertinença nacional i que, per tant, es va desnaturalitzar asèpticament? De cap manera. No estem afirmant ni una cosa ni l'altra.

En primer lloc, dir que la filosofia i el filòsof –així, en general i en abstracte– no tenen pàtria, seria, sens dubte, dir massa. Implicaria, entre altres coses, acceptar l'existència d'una realitat més o menys homogènia denominada "la filosofia" i d'un tipus humà corresponent anomenat "el filòsof". Donat que no acceptem aquestes entitats ni com a reals ni com a ideals, no podem acceptar tampoc que siguin subjecte o objecte de cap afirmació general amb una certa pretensió d'enunciat vertader. Això no impedeix –al contrari, explica– que puguem acceptar –per molt que ens disgusti o inquieti– l'existència de filòsofs "patris" en certs règims o sistemes, i l'existència de filòsofs patriòtics, fins i tot "patrioters". (No sembla aquest el moment oportú per partionar els tres casos.)

Pel que fa a Ferrater, seria injust, i absurd, acusar-lo de no tenir –o no defensar– profundes conviccions socials, de negar el seu origen nacional català o de no reflexionar honestament i crítica sobre assumptes d'interès públic i polític. Per provar-ho, només cal recordar no tan sols els nombrosos articles periodístics dels seus últims anys, sinó també les seves aportacions rigoroses a l'ètica¹ o a la reflexió política.² Amb tot, és cert que Ferrater va dedicar els seus millors esforços i capacitats al que –per seguir l'ús– podríem anomenar "filosofia pura" i que va mantenir com en un segon pla la reflexió filosòfica aplicada. El seu lloc en la tasca filosòfica estava entre els filòsofs purs i entre els historiadors de la filosofia. I el que ara pretenem destacar és que l'èxode al qual es va veure forçat Ferrater va ser precisament el camí a través del qual es va ubicar definitivament en la filosofia i pel qual, a la vegada, va arribar a tenir una determinada concepció de la filosofia, va arribar a situar-la en el conjunt dels sabers i activitats humans. Perquè si la seva tradició filosòfica escolar era preferentment fenomenològica, Amèrica li va donar l'oportunitat de

¹ Particularment a *De la materia a la razón*, Alianza Madrid, 1979, y *Ética aplicada. Del aborto a la violencia*, Alianza, Madrid, 1981, 2ª ed. de 1988 amb un tema afegit, el del medi ambient. A la nota d'aquesta segona edició, els autors (Josep Ferrater i Priscilla Cohn) creuen "indudable que la ética del medio ambiente goza de una especie de preeminencia (en todas las cuestiones morales) (...) Lo que hagamos con nosotros mismos depende en buena parte de lo que decidamos hacer con el mundo natural que nos rodea".

² El volum *Tres mundos: Catalunya, España, Europa*, EDHASA, Barcelona, 1963, reuneix versions millorades dels seus treballs polítics més destacats. És també recomanable llegir "Unidad y pluralidad", a *VARIOS: Esa gente de España...*, Centro de Estudios y Documentación Sociales A.C., México, 1965, Colección Estudios y Documentos num 16, pp. 89-102, on Ferrater reflexiona sobre la realitat plurinacional d'Espanya i defensa el model d'organització federal.

conèixer –i d’apreciar– en profunditat la tradició analítica anglosaxona. És cert que aquest és també un capítol del seu descobriment dels conflictes i discòrdies que inunden la història de la filosofia, però no és menys cert que aquest descobriment representa un moment decisiu en el seu interès creixent tant pel que fa als fenòmens que cal analitzar com pel que fa als instruments que cal utilitzar en aquesta anàlisi i per la recerca d’expressions filosòfiques adequades.

Gairebé podríem dir que, a diferència de molts filòsofs substancialment metafísics, Ferrater emprèn un èxode intel·lectual que parteix del fenomen per arribar no ja al noümen sinó al llenguatge del fenomen, o sigui, a la seva expressió. Efectivament, va ser la seva sortida cap a nous horitzons filosòfics allò que el va convèncer que qualsevol interès filosòfic que es pugui, o s’hagi, de tenir per la *physis*, per la *polis*, o per qualsevol doctrina, ideologia o “realitat”, sempre s’ha de reconèixer, a més a més, que els problemes filosòfics reals són també problemes realment conceptuals que només poden plantejar-se adequadament des de l’humus del llenguatge, que és l’humus on germinen totes les activitats pròpiament humanes, tant les considerades “naturals” com les que puguin resultar més o menys “artificials” o “culturals”.

Així, doncs, per entendre adequadament tant la concepció general de la filosofia defensada per Ferrater com el seu posicionament filosòfic concret durant tants anys s’ha de tenir en compte la seva extraordinària consciència lingüística. D’aquí que m’atreveixi a formular la que em sembla la millor hipòtesi per interpretar una obra filosòfica en el sentit de Ferrater i, doncs, per interpretar la seva pròpia obra. La hipòtesi diu així: l’estil literari reflecteix l’estil i el nivell filosòfic de l’autor.

Un dels objectius d’aquestes pàgines consistirà precisament a defensar la plausibilitat de la hipòtesi que, evidentment, només podrà ser suficientment confirmada –o, encara que no ho espero, refutada– quan disposem dels estudis específics necessaris. M’he referit intencionadament a la *consciència lingüística*, de Ferrater i no només a la seva concepció lingüística o a la seva competència lingüística –encara que també estiguin molt presents a la seva obra– perquè m’interessa subratllar que, a més d’importantes i riques reflexions teòriques sobre el llenguatge, i a més d’una gran capacitat poliglota, Ferrater exhibeix una gran habilitat per a l’expressió lingüística dels pensaments filosòfics i una constant reflexió crítica sobre la seva experiència d’escriptor-pensador. Donat que només m’he compromès a fer plausible la hipòtesi, no em sento en el tràngol d’haver d’esgotar els elements que caracteritzen la consciència lingüística de Ferrater. Provisionalment, em limitaré, doncs,

a anotar alguns aspectes. I donat que es tracta de la consciència lingüística que atribueixo a Ferrater, és a dir, de la seva autoconsciència lingüística, les meves notes seguiran el fil d'algunes de les seves observacions més suggestives. Organitzaré aquestes notes al voltant de tres grans eixos:

Primer: Ferrater té clara consciència que, en filosofia, és fonamental la relació que s'estableix entre les idees i l'expressió de les idees.

És clar que Ferrater rebutja el dogmatisme amb la mateixa contundència que rebutja el relativisme. Per això en filosofia cal acceptar, segons ell, diversos modes d'expressió sense que cap d'ells pugui ser considerat *la forma normal* d'expressar-se filosòficament, però també sense que això vulgui dir que totes les formes són igualment vàlides ni, per tant, que totes són vàlides en qualsevol cas. A Ferrater li resulta obvi que "tota filosofia és d'alguna manera sistemàtica" encara que això no vol dir que hagi de ser:

"siempre arquitectónica, pero tiene que ser por lo menos cartográfica. Cualquiera que sea la tendencia filosófica abrazada, siempre resultará que el tratamiento de cualquier problema filosófico remitirá a todos los demás".³

A totes les monografies de Ferrater es descobreix la persecució d'aquest sistema –un "sistema obert", com ell en deia–, que queda molt clarament en relleu a les tres obres que –en la meua opinió– són les més sistemàtiques de la seva abundant producció: *Fundamentos de filosofía*, *El ser y la muerte* y *De la materia a la razón*. Ara bé, si es vol caracteritzar el mode d'expressió filosòfica, no n'hi ha prou amb dir que ha de ser sistemàtica; cal afegir:

"que tiene que haber una relación estrecha entre lo que se dice en filosofía y el modo como se dice".⁴

Aquest plantejament s'oposa, per exemple, al de Bergson, per a qui l'expressió sembla ser un element accidentalment agregat a la intuïció filosòfica que seria allò vertaderament essencial.⁵ Ferrater

³ "De la expresión filosófica", a *Obras selectas de J. Ferrater Mora*, Revista de Occidente, Madrid, 1967, vol. II, p. 179.

⁴ *Ibid.*; pp. 179-180; vegeu també "Mea culpa" a *Obras selectas de J. Ferrater Mora*, loc. cit. p.203.

⁵ "De la expresión filosófica", pp. 180-181.

aplaudeix, en canvi, Unamuno quan escriu que "toda filosofía es, en el fondo, filología".⁶ Tant important és per a Ferrater la forma d'expressió filosòfica que arriba a afirmar que:

"no sólo *puede* el filósofo llegar a ser un excelente escritor, sino que, en tanto que filósofo, *tiene que ser* un escritor incomparable, hasta el punto de que en la proporción en que su expresión sea o no adecuada, será adecuada o no su filosofía. Lo cual lleva a mantener una tesis consoladora para todo filósofo: ningún filósofo puede escribir mal. Si es filósofo, claro está, que es lo que se trataría de demostrar".⁷

Ja es veu que Ferrater altera el criteri comunament acceptat –el criteri "bergsonià"–, segons el qual cal jutjar l'estil d'un filòsof a partir de la seva filosofia o, si es vol, que cal jutjar el valor d'un pensament independentment de la seva forma d'expressió, la qual sempre pot resultar més o menys encertada, més o menys "feliç". Ferrater no proposa un plantejament contrari –com qui diu, antibergsonià– perquè això implicaria caure fàcilment en una greu confusió entre filosofia i literatura. Però sí que es proposa una radical alteració del criteri bergsonià. Ens ve, doncs, a proposar que jutgem les idees filosòfiques (el contingut) *en* les expressions mateixes (forma) en què es presenten. És obvi que no tot és expressió en filosofia. Cal que hi hagi idees per tal que puguem jutjar una expressió com a més adequada que una altra. Però també és cert que:

"sólo porque se ha adoptado un cierto tipo de pensamiento filosófico hay que elegir un determinado modo de expresarlo".⁸

Així és com Ferrater pot sostenir, exemplarment, que quan un filòsof ha triat una expressió adequada, també ha proposat una filosofia adequada. Quan un filòsof ha triat una determinada manera d'*expressar* un pensament ha expressat vertaderament un *pensament* determinat.

⁶ *Ibid.*; i UNAMUNO. *Bosquejo de una filosofía*. Alianza, Madrid, 1985, p.103 i, en general, tot el capítol 5: "La idea de la palabra"; vegeu, a més, "Filología. Apuntes de los últimos cursos profesados en la intimidad por Claudio Mela" a *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, 11 (abril de 1991), 13-22, especialment les pp. 14-15.

⁷"De la expresión filosófica", p.184.

⁸ *Ibid.*, p.180

Hom podria, doncs, sostenir que, quan Ferrater diu que “ningún filósofo puede escribir mal”, ho diu en un sentit molt semblant al de Wittgenstein quan afirmava que “en lògica procés i resultat són equivalents (per això no hi ha sorpreses)”.⁹

Evidentment, això no és fàcil. Quan s'intenta expressar adequadament les idees, al filòsof el sotgen problemes per ambdós flancs, problemes que el poden desorientar o fins i tot enlluernar: d'una part es troba amb realitats complexes –com hem vist, sempre pendents de sistematització– que li resulten rellisques; d'altra banda es troba amb un llenguatge que, encara que revela, també oculta possibilitats i significats; fins i tot en el cas dels termes més consagrats i més tècnics.¹⁰ Amb tot, el perill més gran és sempre el darrer, el que sotja la pròpia expressió del pensament. Ferrater probablement assentiria al dictum de John Wisdom: “It's not the stuff, it's the style that stupefies”,¹¹ que, estrafent el to de l'original en podríem atrevir a traduir per “No és l'estofa, és l'estil el que estordeix”.

Per Ferrater està clar que si l'estil s'ha de cenyir a l'assumpte tractat, una qüestió d'estil és sempre una qüestió d'higiene.¹² I enumera els quatre enemics de l'estil: la imprecisió, la pesadesa, la retòrica i el mal gust, arribant fins i tot a denunciar que “hay en español una vasta literatura engendrada por el cantinfleo filosófico”, és a dir, una literatura que no diu coses bones o dolentes simplement perquè no “dice nada, o apenas”.¹³ En el fons, tots aquests pecats es resumeixen, per Ferrater, en manca de simplicitat. El mínim que s'ha de demanar a un filòsof, si no es té una certa gràcia escrivint, és que si més no exhibeixi precisió conceptual.¹⁴ Amb tot, hom no pot deixar de reconèixer que:

⁹ *Tractatus logico-philosophicus*, 6.1261; vegeu 6.1251.

¹⁰ Vegeu, per exemple, “De la expresión filosófica”, p. 183.

¹¹ J. Wisdom, “Philosophical Perplexity” a ID., *Philosophy and Psychoanalysis*. Blackwell, Oxford, 1969, p.38.

¹² Sobre això –i, en general, sobre els punts tractats en aquest apartat 1.– a més del text “De la expresión filosófica”, citat repetidament, també es poden veure amb molt profit, altres textos excel·lents: “Confesión preliminar”, “De la contención literaria” i “Mea culpa”, els tres a *Obras selectas de J. Ferrater Mora*, Revista de Occidente, Madrid, 1967, el primer text al vol. I, pp.11-20 i el segon i el tercer al vol II, pp. 175-177 i pp. 197-203, respectivament.

¹³ “Mea culpa”, p.200.

¹⁴ Vegeu *ibid*, pp.201-202.

“entre los misterios de este mundo hay uno menor, humilde, pero infrecuente: escribir bien”.¹⁵

Sembla clar, doncs, que Ferrater defensa una íntima relació entre allò expressat i la manera d'expressar-ho. No obstant això, no es limita a formular i caracteritzar aquesta relació. En un text extraordinàriament interessant, Ferrater aplica al seu propi estil i a la seva pròpia obra les seves idees sobre l'estil. Es tracta de nou pàgines i mitja titulades “Confesión preliminar” que encapçalen el primer volum de les seves *Obras selectas*, aparegut el 1967, és a dir, quan Ferrater tenia 55 anys i es trobava en una etapa molt creativa de la seva vida.¹⁶ Aquestes breus pàgines adquireixen molt de valor si pensem que Ferrater –poc donat a confessions– ofereix en elles la reflexió personal més explícita que es coneix sobre l'estil de la seva pròpia obra.

La confessió recull, bàsicament, tres grans temes: el desfici que experimenta Ferrater en rellegir o revisar obres que desitjaria posar altre cop sobre la taula; un llarg comentari sobre la seva dedicació preferent a l'assaig filosòfic, amb interessants paràgrafs dedicats a reivindicar la seva pròpia obra de pensador davant el pes excessiu que l'opinió pública concedeix al *Diccionario de Filosofía*;¹⁷ i un tercer tema al qual dedica el més gran desenvolupament –una mica més de quatre pàgines– que consisteix en la seva resposta als amics que li “han reprochado discretamente” la seva “frecuente ocupación por los modos de decir –o de escribir–”.¹⁸ Després de diverses consideracions de molt interès, acaba dient:

“Me limitaré ahora a poner de relieve que he tenido siempre en cuenta la necesidad de ajustar el estilo a la materia (...) En este sentido, no me avergüenza confesar que trato de exhibir un estilo de escribir que sea paralelo a un estilo de pensar y del que pueda decir sin engallarme, más también sin engañarme, “es mío”. No me compete

¹⁵ *Ibid.*, p.203.

¹⁶ Vegeu la referència del text a la nota 12.

¹⁷ Vegeu les pp. 18-19 de la “Confesión preliminar” dedicades al *Diccionario*. Entre altres coses diu: “Por otro lado, no puedo disimular el coraje que me produce ver planear [esa obra] abrumadoramente sobre el resto de mi obra, y en particular sobre la parte de ella que estimo filosóficamente más valiosa” (p.19)

¹⁸ *Ibid.*, p.13.

describir y filiar tal estilo, pero sospecho que valga lo que valga, tienden a compaginarse en él la mayor claridad posible con cierto (siempre un tanto refrenado) garbo, y el análisis implacable con un frecuente toque de ironía. No pretendo que ese estilo sea el único posible o plausible (..) En todo caso, los diversos estilos son perfectamente legítimos cuando, sin desleir o tergiversar, lo que se diga –y por descontado, lo que se quiera decir–, resultan ser lo menos que puede pedirse de ellos: legibles”.¹⁹

Certament, Ferrater no es planteja el problema de la relació idees-estil com un mer problema teòric sinó també com la verdadera pedra de toc per avaluar la maduresa de la pròpia obra.

Segon: Ferrater és conscient de la diversa influència exercida per les “tradicions nacionals” i és, per tant, conscient de la desigual repercussió filosòfica derivada de l’ús d’unes llengües o unes altres.

Ferrater feia servir el terme “nacional”, per exemple, a “La filosofía: entonces y ahora”²⁰, per referir-se a certs moviments o tradicions filosòfico-lingüístics que es manifesten en tendències. És un fet –un fet que pot estudiar la sociologia de la cultura– que existeixen grans tradicions, petites tradicions i que, en algunes àrees geogràfiques, gairebé no hi ha tradició filosòfica. Això no pot ser motiu d’escàndol ni hauria de crear excessiva inquietud. En realitat, passa tot sovint que les tradicions més dèbils són també –de vegades la necessitat apreta però no ofega– les més curioses i les més obertes. (“Sólo los filósofos de países más humildes, o menos fachendosos, se enteran un poco de lo que está pasando fuera de sus fronteras.”)²¹

És cert també que als darrers decennis s’ha produït una difusió i internacionalització creixent de les idees, fins al punt que semblen anar-se esfumant les diferències nacionals. Convé no oblidar tampoc que sempre han existit corrents i mètodes de pensar supranacionals. Però, malgrat tot això, la presumpta des-nacionalització o internacionalització de la filosofia sembla molt més clara quan es tracta de *trametre* idees

¹⁹ *Ibid.*, p.16.

²⁰ Publicat també a *Obras selectas de J. Ferrater Mora*, Revista de Occidente, Madrid, 1967, vol. II pp. 247-255.

²¹ *Ibid.*, p. 249.

que quan s'han de *produir*. Els pensaments filosòfics encara continuen produint-se d'acord amb tradicions, siguin nacionals o supranacionals. No és cert que qualsevol pensament aparegui indistintament i fortuïta en qualsevol lloc, ja que no és cert que el pensament pugui prescindir de les condicions favorables que només troba en un determinat humus lingüístic i cultural. D'aquí ve l'enorme importància que té la llengua de conreu.

Ferrater va ser un filòsof amb una gran capacitat idiomàtica. Els seus escrits van ser publicats en diversos idiomes i ell mateix va redactar obres en català, castellà, anglès i –encara que en menor proporció– francès. Després d'haver accentuat tant la importància del llenguatge i de l'expressió lingüística per al conreu de la filosofia, ¿haurem de reconèixer que abandona la pàtria aquell que abandona la llengua materna per expressar-se en una altra, fins i tot en altres? Sobre això, Ferrater té un paràgraf brillant a *Una mica de tot*,²² un llibret que reuneix assaigs i articles publicats a revistes catalanes d'Amèrica entre 1944 i 1950. Aquestes són les darreres línies del prefaci de Ferrater:

En tot cas [aquests fulls] constitueixen el testimoni de que algunes de les meves idees foren pensades en català abans d'adoptar la forma castellana o anglesa en què han madurat. Suposo que l'interès per la meua biografia intel·lectual és escàs, si no inexistent. Però aquestes transformacions poden resultar objectivament curioses com un dels "casos", ja no massa excepcionals a la nostra època, d'autors que han passat –que han hagut de passar– per diversos avatars lingüístics. Hi ha avui una certa mena d'escriptors i de pensadors que poden ser qualificats d'essencialment "desterrats"; jo en sóc un exemple. He d'afegir que no ho deploro. No tenir ja una llengua pròpia no vol dir necessàriament no tenir cap llengua; pot voler dir tenir-ne varies. En un món cada dia més universal com el nostre no és pas mala solució.²³

És particularment interessant l'ús de "desterrat" en aquest text: no només apareix l'expressió entre cometes, sinó també qualificada amb l'adverbi "essencialment". Ferrater no està parlant, doncs, com un exiliat històric, conjuntural, sinó com algú que ha quedat definitivament exiliat

²² Ed. Moll, Palma de Mallorca, 1960. Col·lecció Raixa núm 52.

²³ *Ibid.*, pp. 8-9.

d'una pàtria concreta, d'una llengua concreta, independentment del seu lloc de residència. Ferrater afirma que, almenys en tres idiomes, es troba com a casa. I és capaç de fer aportacions filosòfiques, sabent que sempre depenen de "l'idioma que en aquest instant practica".²⁴ Això ajuda a explicar que assumís sempre personalment la traducció dels seus textos en aquestes tres llengües o que li desagradés que algú amb accent català o espanyol llegís en veu alta algun dels seus textos en anglès. A més a més, la traducció dels seus propis textos li donava l'oportunitat de garbellar-los novament, de repensar-los per al nou cos lingüístic que havia d'assumir. Ell mateix conta la següent anècdota:

Oí decir a un profesor de filosofía alemán residente en los Estados Unidos que tuvo que renunciar a escribir sobre temas filosóficos por dos razones. Siendo ya un tanto sajón, intentaba traducir sus pensamientos en lengua inglesa al alemán, y le parecían triviales. Siendo todavía alemán, trataba de verter sus ideas alemanas al inglés y le parecían fantásticas. Es algo más que un *bon mot*.²⁵

Sens dubte, la consciència de desterrament essencial que té Ferrater no s'ha de confondre amb altres consciències de desterrament molt més existencials i fins i tot vitalment tràgiques. El seu exemple personal no resolía tampoc la situació de pobresa filosòfico-lingüística en què es trobaven les tradicions catalana i espanyola. Ferrater ho sabia bé. D'aquí que a base de renunciar a empreses personals més creatives dediqués gran part del seu temps a l'elaboració d'un diccionari monumental que constitueix una aportació capital al deficitari pòsit filosòfico-lingüístic dels hispano-parlants. Als successius pròlegs a les noves edicions del *Diccionario*, Ferrater va insistir en aquesta mancança d'instruments filosòfics. Habituals en altres tradicions. Heus aquí, doncs, una altra mostra del sentit de responsabilitat de la seva consciència lingüística.

Tercer: Ferrater no només es planteja qüestions teòriques sobre el llenguatge sinó que assaja constantment les possibilitats expressives dels vells i nous mitjans d'expressió.

Sabem que Ferrater, fascinat per la diversitat i per la novetat en el coneixement, va sentir-se atret no solament per tots els motius i disciplines filosòfics (lògica, filosofia del llenguatge i de la ciència,

²⁴ "Mea culpa", p.197.

²⁵ *Ibid.*, p. 199, nota 1.

política, ètica, estètica, i, evidentment història de la filosofia, ontologia i teoria del coneixement), sinó també per moltes qüestions científiques (matemàtiques, físiques, biològiques), tècniques o literàries.

Si tenim en compte els seus nombrosos articles i llibres sobre qüestions relacionades amb el llenguatge –qüestions que van de la lògica i la semàntica a l'estètica, passant per la filologia, la crítica literària o la literatura en tots els seus gèneres–, tampoc no ens ha d'estranyar que Ferrater evolucionés des de la monografia i l'assaig filosòfic fins a l'article periodístic, el conte o la novel·la.²⁶ El seu esperit inquisitiu i la seva actitud de complicitat permanent amb la contemporaneïtat –a diferència de tants i tants filòsofs el tarannà dels quals podríem titllar d'arqueològic o, si més no, de pre-modern– el portaren a ocupar-se teòricament. Del cinema i del llenguatge cinematogràfic –el seu primer article sobre cinema data del 1935–²⁷ i, finalment, a concebre i a produir els seus propis curtsmetratges i migmetratges, premiats en diversos festivals de cinema amateur, als quals va voler córrer el risc de presentar-se.

Amb el que he dit fins ara em sembla haver donat suficient plausibilitat a la hipòtesi plantejada anteriorment. Efectivament, segons Ferrater, l'estil literari reflecteix l'estil i el nivell filosòfic d'un autor. Ara bé, Ferrater sap –i repeteix constantment– que un pensament només es pot expressar quan existeix. Així, doncs, una vegada establert el principi general de l'íntima relació entre expressió i contingut filosòfic, hem d'examinar si, a més d'estil *expressiu*, Ferrater té també estil *reflexiu*.

Certament, Ferrater té un mode propi no només per buscar l'interès i el sentit de les altres filosofies sinó també per elaborar les seves pròpies posicions filosòfiques. Pel que hem vist fins ara sembla obvi que no podia acceptar un mètode que el portés a l'abstracció o al reduccionisme simplificador, sinó que n'havia de concebre un que

²⁶ Sens dubte, el pas cap a nous gèneres literaris va respondre en Ferrater a una autèntica evolució estilística de la seva activitat creadora. És molt revelador el paràgraf que escriu en la seva "confesión preliminar" (vegeu la nota 12) de 1967, p.17: "De vez en vez, si bien en fechas ya algo remotas, ha cruzado por mi magín la quimera de ensayar la novela o, si más no, el relato. No recuerdo siquiera si alguna vez puse manos a la obra, pero si tal ocurrió no debí de pasar de la segunda página. No me hubiera afligido nada ser capaz de novelar, pero he tenido que contentarme con ser lector de novelas. Evidentemente no he nacido para narrar". El 1979 va publicar el seu primer llibre de relats (*Siete relatos capitales*, Planeta, Barcelona), al qual seguiren diverses novel·les i relats.

²⁷ "Esquemas sobre el cine"; a *Hoja literaria* (Barcelona), 2-3 (1935) 163-184. Recollit a *Cóctel de verdad*, Literatura, Madrid, 1935.

l'ajudés a comprendre i a expressar l'obertura i complexitat de la realitat estudiada. Necessitava un mètode que li permetés defensar, és a dir, exercitar, la precisió, claredat i transparència que sempre va reclamar. Aquest element essencial en el seu estil filosòfic és el mètode que es coneix amb el nom d'*integracionisme*. Pel que vull fer aquí, m'interessa més el *sentit* d'aquest mètode que una presentació molt precisa de les seves característiques formals. No s'ha d'oblidar, d'altra banda, que – com manifesta el propi Ferrater–, el seu integracionisme:

ha estat constantment redefinit i, fins a cert punt, suavitzat; a partir d'un integracionisme de posicions filosòfiques ha passat a ser un integracionisme de conceptes filosòfics.²⁸

2.- L'ESTIL INTEGRACIONISTA

Qualsevol que, com Ferrater, s'apropi a la història de la filosofia amb prou profunditat, podrà detectar fàcilment les grans pretensions, contradiccions i llacunes que configuren el mapa del pensament filosòfic. En el seu excel·lent llibret *La filosofia actual* Ferrater subratlla la consistència i persistència d'allò que ell anomena: "la discòrdia filosòfica",²⁹ que no és més que la constatació d'una enorme varietat de visions i plantejaments filosòfics, molt sovint irreconciliables.

La reacció dels filòsofs en la història ha estat diversa: Kant, per exemple, ja havia denunciat la situació com a "escandalosa"; d'altres, com Hegel, n'havien volgut treure partit; la majoria, entretant, manifestava la seva perplexitat, molt sovint a base d'augmentar el nombre de doctrines i plantejaments en litigi.

De fet, un simple curs elemental de filosofia posa de manifest que no sembla possible donar una definició precisa i generalment acceptada de "filosofia", de "filòsof" o de "veritat filosòfica". (l'experiència de perplexitat intel·lectual no és segurament una experiència *exclusivament* filosòfica –hom pot fer experiències semblants en altres contextos vitals–, però és, sens dubte, una experiència *genuïnament* filosòfica. Plató i Aristòtil ja ens diuen que l'admiració és el principi de

²⁸ "Comments"; a P. Cohn (ed.), *Transpariencies*. Humanities Press, Atlantic Highlands, N.J., p.185.

²⁹ Vegeu *La filosofía actual*, Alianza, Madrid, 1969, cap. 1, pp. 13-16.

tota filosofia.³⁰ ¿No és la perplexitat el senyal inequívoc de l'admiració, de la sorpresa o, si es vol, de la incomoditat intel·lectual? ¿I no és també la incomoditat intel·lectual el millor indicatiu de l'existència d'algun problema filosòfic? Així, doncs, no s'ha de perseguir l'eliminació ràpida de la incomoditat intel·lectual sinó que se n'ha d'entendre l'origen i el sentit. I això perquè –com passa també amb les malalties– les perplexitats intel·lectuals no poden ser tractades ni amb presses ni amb superficialitat.)

Malgrat tot, en ocasions, la perplexitat filosòfica ha volgut resoldre's a base de negar el problema: així s'ha volgut fer quan s'ha afirmat –escèpticament– que no es podia saber, per exemple, qui era realment filòsof –i que, per tant, tothom era filòsof–, però també quan s'ha optat –dogmàticament– per *una essència* de la filosofia, definitivament establerta i proposada com a universalment acceptable. Tanmateix, sembla clar que cap d'aquests dos camins no és adequat per resoldre la perplexitat experimentada: el problema de la discòrdia filosòfica no es resol negant l'existència de la discòrdia. Si la perplexitat és l'indici d'un problema, d'una incomoditat intel·lectual, és perquè quelcom no funciona, perquè hi ha quelcom que no acaba d'encaixar en els nostres esquemes d'anàlisi, en la nostra comprensió de la realitat. Ara bé, si el problema consisteix en l'existència de diferents fets que no encaixen bé, no pot resultar satisfactori eliminar algun dels elements del problema. Perquè un problema no es resol simplement negant-lo o bé tancant els ulls. Això no passa ni tan sols amb els problemes filosòfics.

Però hi ha més: ¿per què hem d'acceptar que la discòrdia filosòfica és negativa i ha de ser eliminada, si acostumem, en canvi, a desitjar –sense qüestionar-la– la victòria de *la nostra* posició enfront de les altres? ¿No podríem pensar també que és precisament la discòrdia permanent allò que ha produït bona part de la fecunditat, creativitat i puixança de l'activitat filosòfica? ¿No podria ser que –una mica heraclítanament– la discòrdia li anés bé a la filosofia, ja que aquesta s'alimenta precisament de la controvèrsia, de la diversitat, de les oposicions, de la crítica? (¿No hauríem d'arribar a reconèixer fins i tot que en èpoques de menor discòrdia filosòfica –com la nostra– la filosofia ha resultat menys interessant i menys estimulant?)

³⁰ Vegeu Plató, *Teetet*, 155d: “És, en efecte, molt propi d'un filòsof aquest sentiment: el fet d'admirar-se, car el principi de la filosofia no és altre que aquest”; Aristòtil, *Metafísica*, A, 2 (982b 12-13): “Pues los hombres comienzan y comenzaron siempre a filosofar movidos por la admiración”:

Sembla clar que un dels aspectes més importants del llegat filosòfic de Ferrater –potser el més interessant– és precisament aquest: Ferrater no es va abandonar a l'escepticisme –que és un dogmatisme de cap per avall, perquè també pressuposa l'ideal d'un saber absolut– ni va sucumbir a les trampes sectàries i reduccionistes del dogmatisme. Ell sempre va voler prendre's seriosament la realitat. És a partir de l'acceptació d'aquesta perplexitat –i no de la seva negació– que cal posar en marxa la reflexió filosòfica. (Només si ens prenem seriosament la funció filosòfica de la perplexitat –que no és mera confusió o desorientació psicològica– advertirem que la perplexitat no constitueix el final del procés de reflexió sinó només el seu inici.)

Efectivament, no és fàcil –en realitat no és ni possible ni saludable– de donar una caracterització rígida del procediment integracionista. Si, com hem dit, s'intenta expressar un estil de pensar, s'entendrà fàcilment que sigui tan important la manera de procedir com el procediment o, si es vol, tan important el procediment com la processó. Per això diu Ferrater:

“En filosofía sucede algo parecido a lo que, según Einstein, ocurre en física: que lo importante es lo que de hace y el modo de hacerlo, y no lo que se dice que se hace o que se debería hacer. Esperamos que para que se nos compenda a derechas se preste atención a lo que hacemos y también al modo como lo hacemos. Sería lamentable que en un punto tan delicado se tomara el rábano por las hojas.”³¹

En un altre lloc Ferrater converteix aquesta mateixa idea en consigna o refrany: “Dime lo que haces y te diré lo que vale.”³²

Preguntem-nos, doncs: què fa Ferrater? Penso que podrem entendre millor el seu plantejament si considerem abans breument allò que *no* fa.

Hem vist que, davant el fet de la discòrdia filosòfica, Ferrater rebutja –per excessivament simplistes– tant l'escepticisme com el dogmatisme. Això el porta a rebutjar, evidentment, l'ideal de saber absolut defensat –amb conclusions diferents– per ambdues posicions. És obvi que d'aquesta manera, Ferrater renuncia a la fundamentació absoluta del saber, però no a tot saber; és a dir no renuncia a tot saber,

³¹ *La filosofía actual*, p.113.

³² *Cambio de marcha en filosofía*. Alianza, Madrid, 1974, p.106.

sinó a saber del tot o, si es vol, no renuncia absolutament al saber sinó al saber absolut. Contràriament al dogmàtic o a l'escèptic, Ferrater defensa un saber fal·lible i rectificable, sotmès al canvi, a la falsació i a l'error (Per via negativa –i complementària– Ferrater està defensant, doncs, un estil de treball intel·lectual que fomenti el progrés del saber, l'elaboració i comprovació d'hipòtesis i la recerca de la veritat. Sempre, és clar, la veritat en minúscules. Allò que es troba són veritats, no *la* Veritat. I sempre veritats disposades a cedir davant veritats, per dir-ho així, "més vertaderes".)

Així Ferrater renuncia explícitament a tenir un "punt de partida" fix, fet de principis o veritats "bàsiques".

"Punto de partida no hay ninguno si por él se entiende algún principio, o conjunto de principios, que hayan de servir de fundamento, o de supuesta base inmovible, a todas y cualesquiera proposiciones admitidas como verdaderas."³³

Fins aquí, doncs, allò que Ferrater *no* fa.

I ara preguntem-nos: ¿com es planteja, doncs, *posi- tivamente*, la discòrdia filosòfica que ell mateix ha ajudat a descobrir i a classificar en tantes de les seves obres i de manera absolutament exemplar en el seu *Diccionario de filosofía*?

Ferrater aconsella sempre partir d'allò que hi ha. (Sovint feia servir una expressió típica catalana per expressar com cal fer filosofia; deia que cal fer-la "tocant de peus a terra". Amb això no volia expressar rebuig a la sofisticació teòrica sinó només un rebuig total al prejudici teòric, a l'*a priori* injustificat. Per a ell, qualsevol reflexió científica o filosòfica tenia sempre la "realitat" com a pedra de toc de la seva adequació, de la seva fiabilitat i veritat. Allò que anomenem "realitat" designa per a ell un conjunt imprecís i complex –però existent– de fets, objectes, teories, actes o enunciats.) En el cas concret que estem examinant, "allò que hi ha" és –ho hem vist repetidament– "discòrdia filosòfica" provocada per una gran quantitat de doctrines i posicions sovint irreconciliables.

Aquí és on Ferrater es mostra particularment brillant i original: d'una banda sap que hi ha discòrdia que no ha de ser negada sinó aprofitada perquè pot ser fecunda per a la filosofia; però, d'altra banda, sap que una aportació filosòfica autèntica no s'hauria de sumar

³³ *Fundamentos de filosofía*. Alianza, Madrid, 1985, p.20.

simplement a la discòrdia i confusió regnants. Ahora sap que el tret bàsic que caracteritza la discòrdia filosòfica i, de fet, tota l'activitat filosòfica, és l'existència de dualismes.

Recordem que és dualista qualsevol posició constituïda per elements d'alguna manera independents i irreductibles entre si. Són sobradament coneguts, entre d'altres, els dualismes humanisme / científicisme, realisme / idealisme, subjectivisme / objectivisme, racionalisme/ empirisme, extern/ intern, cos/ ànima, matèria/ esperit, naturalesa/ cultura, contingent/ contingut, o pensament/ llenguatge. Aquests dualismes han estat, des de sempre, un dels aliments principals de la discòrdia filosòfica. L'integracionisme de Ferrater és una excel·lent contribució a la superació dels dualismes, a la resolució de les doctrines o conceptes tradicionalment oposats en filosofia. No pensem, de cap manera, que Ferrater estigui proposant una nova versió de l'eclecticisme o una renovació de posicions dialèctiques. No es tracta en absolut d'anar seleccionant elements d'aquí i d'allà per acabar construint una nova posició, com fa, en realitat, l'eclèctic; tampoc no es tracta d'obtenir, a través de l'oposició real de les doctrines o termes oposats, una nova posició integradora i superadora de l'enfrontament anterior, com pretén el dialèctic.

Recordem que Ferrater no vol *superar* la discòrdia amb l'aportació d'una nova doctrina que no faria més que alimentar la discòrdia inicial, sinó que vol aprofitar la discòrdia per fer-la transparent i útil. Amb el seu integracionisme, Ferrater afirma que els conceptes que formen part d'un dualisme no han de ser tractats com si fossin designadors d'alguna realitat vertaderament existent; es tracta simplement de *conceptes-límit*, cadascun dels quals expressa –en termes absoluts– un aspecte important però hiperdesenvolupat de la realitat que hom pretén descriure. Així, doncs, els conceptes-límit de qualsevol dualisme no han de ser presos com a conceptes que designen alguna realitat filosòfica sinó només com a conceptes que ofereixen el marc en el qual ha de moure's la reflexió filosòfica. Contràriament, doncs, al que sempre s'ha pensat, els dualismes no ens donen el contingut de la reflexió sinó que només ens ofereixen un marc i una oportunitat. El pensament que vol copsar la complexitat de la realitat ha de moure's *entre* aquests límits; és aleshores quan descobreix no només que cada límit per si mateix és insuficient sinó també que cadascun serveix de contrapès al seu contrari i que, per tant, els contraris són punts de referència per a la comprensió de la realitat.³⁴

³⁴ Vegeu *Cambio de marcha en filosofía*, p. 108. Per a una presentació de la filosofia integracionista, vegeu, per exemple, tot el capítol II.2 (pp.104-111) d'aquesta mateixa obra, o també l'entrada "Integracionismo" en el vol. II del *Diccionario de Filosofía*

Encara que de vegades es parli de l'integracionisme com d'una filosofia, Ferrater el presenta clarament com una "metodologia filosòfica".³⁵ No es planteja, doncs, una nova doctrina, sinó una nova manera de fer filosofia. Aquesta nova manera el condueix, evidentment, a adoptar posicions pròpies que, en alguns casos. Coincidiran amb posicions alienes i, en altres, en canvi, seran originalment noves. En qualsevol cas, allò interessant serà el nou mosaic que aparegui a partir de la metodologia integracionista que, com és obvi, no esgota el pensament filosòfic de Ferrater, sinó que l'estimula.

Atès que el que aquí ens interessa és l'estil filosòfic de Ferrater i atès que aquest estil està profundament marcat pel plantejament integracionista, convé que destaquem dos elements importants que el configuren: d'una part, es tracta d'un procediment d'anàlisi de conceptes i, per tant, es pot dir que Ferrater se situa –encara que d'una forma original– en l'anomenada "tradició analítica"; d'altra part, l'integracionisme de conceptes-límit implica que Ferrater entén la realitat com un continu que va d'un extrem a l'altre del parell de conceptes oposats que examina. De fet, la noció de continu no es redueix a un mer esquematisme per a l'anàlisi de conceptes sinó que és un element bàsic per a la comprensió de tota la realitat existent, realitat que Ferrater entén com un compost de diferents nivells que emergeixen de forma ascendent des d'allò físic a allò orgànic i mental i d'aquí a allò social i cultural. Aquest formidable esforç teòric de presentar la realitat com un continu que mai no és llis i lineal es troba formulat a *De la materia a la razón* (1979), una de les obres més madures i ambicioses de Ferrater.

Però cal tenir en compte, a més, que, per a ell, l'integracionisme no va ser simplement una manera de fer filosofia, sinó també una manera d'entendre la vida. En aquest sentit es pot afirmar que l'experiència vital de Ferrater va ser integracionista.³⁶ Perquè no es pot entendre l'enorme obra que va emprendre, i l'estil d'aquesta obra, sense recordar novament els molts i amples coneixements de Ferrater, la seva extraordinària curiositat intel·lectual, la seva agudeses per a l'anàlisi, la

de Ferrater. D'altra banda, el propi Ferrater Mora pensa que potser el terme "integracionisme" és un "vocablo no muy afortunado, pero no mucho peor que otros que han sido más favorecidos por la suerte" (*Cambio de marcha en filosofía*, p.106).

³⁵ Vegeu, per exemple, *El ser y la muerte*, Alianza, Madrid, 1988, p.11.

³⁶ Sobre això, vegeu les indicacions que el propi Ferrater dóna a *Cambio de marcha en filosofía*, p. 104.

seva memòria envejable. A més, sempre va mostrar una gran tolerància i un gran respecte pel que hi pogués haver de valuós en les opinions dels altres, fins i tot d'aquells que defensessin tesis contràries a les seves. Efectivament, l'integracionisme de Ferrater també va ser pràctic. Volia fer filosofia "tocant de peus a terra" però també "sense fer sang" – com li agradava de dir–, o sigui, integrant i no ignorant, aprofitant i no rebutjant. En aquest sentit, l'integracionisme de Ferrater no redueix sinó que engrandeix l'interès per les diverses filosofies que, sense poder ser totalment acceptades, no poden ser totalment ignorades. El plantejament de Ferrater –contrària- ment a una pràctica massa habitual entre filòsofs– no vol arraconar o fagocitar les doctrines alienes; ben al contrari, aquestes, en ser examinades i reflexionades intensament queden valorades i potenciades.

Allà on potser tingui més relleu l'integracionisme intel·lectual i vital de Ferrater sigui en la seva obra *Les formes de la vida catalana*. L'obra, la primera versió de la qual és de 1944, presenta quatre formes que Ferrater assenyala com a característiques de la manera de fer i actuar dels catalans. Les quatre formes són: continuïtat, seny, mesura i ironia. En les seves darreres lliçons a Girona –45 anys després d'escriure aquest text–, Ferrater va reconèixer que aquestes quatre formes potser també se li podien atribuir a ell mateix. Certament, les quatre formes de la vida catalana són també –i potser abans que res– les quatre formes de la vida ferrateriana.

3.- PER L'ESTIL

La docència regular de Ferrater es va desenvolupar íntegrament al Bryn Mawr College (Pennsylvania). A Espanya i als països hispanoparlants Ferrater va tenir poques ocasions de fer alumnes. Bàsicament va tenir lectors, amics i admiradors a distància. Tots ells saben que a Ferrater se'l reconeix fàcilment per l'estil, tant pel seu estil de pensar com per l'expressió que sap donar a aquest estil. Però tots ell saben també que no és gens fàcil de fer quelcom per l'estil ("Per l'estil", en el doble sentit de "fer quelcom amb estil" i de "fer quelcom semblant".) Ferrater no és un autor trivial o fàcilment imitable. Més aviat al contrari. L'estil integracionista no és un patró sinó un projecte, no és un procés mecànic o químic sinó un procediment filosòfic. No garanteix, doncs, resultats. Només indica camins i una certa manera de caminar-los.

Entendre l'obra de Ferrater, doncs, no significa seguir el seu text, allò que ell va dir, sinó aprendre del seu estil. Això, evidentment, exigeix

pensament propi i creativitat. Perquè es tracta de conrear un estil –de pensament i d’expressió d’aquest pensament–, sense voler simplement conrear allò que s’estila. I això comporta explicar de forma constant – però no monòtona– el principi de Ferrater que cal adequar l’estil a la realitat examinada. L’integracionisme de Ferrater difícilment acabarà formant una escola filosòfica; les escoles funcionen millor amb principis, dogmes i consignes. L’obra de Ferrater, en canvi, és una peculiar combinació de mestissatge i de puresa: mestissatge, per les possibilitats que les diverses doctrines, opinions i plantejaments ofereixen a una manera de pensar integracionista; puresa pel fet que la manera d’expressar aquest pensament ha de ser depurada fins a resultar el més simple i nítida possible. Aquesta conjunció estilística –que Ferrater va practicar de forma magistral– és el que constitueix el major repte per aquells que s’acosten a la seva obra. Perquè un determinat estil de pensar es troba absolutament desamparat si no és expressat de la millor manera possible. Al cap i a la fi, la forma d’expressió no esgota la seva força en l’expressió mateixa del pensament sinó que es converteix, al seu torn, en un instrument que pot suggerir o impedir, facilitar o entorpir el curs de noves idees que, també al seu torn, hauran de ser pensades i expressades convenientment, en un procés sense fi.³⁷

Una cèlebre frase de Wittgenstein diu: “Avui l’ensenyant de filosofia no dóna aliments a un altre perquè li agraden, sinó per canviar-li el gust.”³⁸ Indiscutiblement, Josep Ferrater Mora és un d’aquests filòsofs que contribueix, si no a un canvi de marxa en filosofia, sí a un canvi de gust en filosofia, és a dir, a un canvi de gust en l’estil de filosofar. És l’estil mateix de l’obra allò que revela tant la fecunditat i la suggestivitat del seu pensament com el gran valor que té que Ferrater hagi aconseguit pensar i dir les coses tal com les ha dit i pensat. En la superficialitat i frivolitat del nostre temps, la seva obra segueix essent per a tots una invitació a exercitar-se sens fi en el rigor i en el goig de l’art de pensar.

³⁷ Vegeu, per exemple, P.K. Feyerabend, *Diálogo sobre el método*, Cátedra, Madrid, 1990, pp. 80-82, on es mostra que, fins i tot en el terreny de la ciència, un *estil* determinat (p.e, el de Bohr) té repercussions més positives per al desenvolupament científic que altres estils (p.e., el de von Neumann) encara que tots dos aparentin tractar els mateixos assumptes.

³⁸ *Vermischte Bemerkungen*, Frankfurt, Suhrkamp, 1977, p.41.

